

СЛОВОВІРНА ПРОДУКТИВНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЙ У СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Дмитренко Олена Петрівна,

канд. філол. наук

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті досліджуються потенційні словотвірні можливості фразеологічних одиниць на позначення соціально-економічних реалій та їх роль у збагаченні словникового фонду сучасної німецької мови.

Ключові слова: відфраземна деривація, твірна фразеологічна одиниця, відфраземний словотвір, відфраземні деривати, словотвірна продуктивність, словоскладання, іменники-, дієслова-, прикметники-деривати.

Постановка наукової проблеми, її актуальність. Розгляд мови як системи поглибив проблему взаємозв'язку та взаємообумовленості всіх її рівнів, у тому числі лексичного та фразеологічного. Одним із актуальних завдань лінгвістичної науки сьогодення є ґрунтовне й усебічне вивчення шляхів розвитку та збагачення словникового складу сучасних мов на базі їх внутрішніх ресурсів. З позицій динамічного підходу дослідження мовної системи надзвичайного значення набувають відношення похідності, або дериваційні відношення. Погляди вчених спрямовані на дериваційні процеси у фразеологічній сфері мови, що уможливить проникнення у закономірності механізму розширення та поповнення словникового складу мови. **Актуальним** видається студіювання словотвірних можливостей ускладнених мовних знаків з позицій системно-семасіологічного підходу.

Метою даного пошуку є демонстрація потенційних дериваційних можливостей фразеологічних одиниць на позначення соціально-економічних реалій (далі ФОСЕР), встановлення словотвірних моделей відфраземних дериватів та ролі ФОСЕР у поповненні словникового складу німецької мови новими експресивними одиницями.

Новизна даного пошуку в тому, що з точки зору дериваційної теорії мови продемонстровано безперервний дериваційно-мотиваційний процес на базі фразеологічних одиниць соціально-економічної сфери у сучасній німецькій мові.

Значення фразеологічних одиниць не обмежується їх особливими функціями та призначенням у мові. Ускладнені мовні знаки, які довгий час вважалися статичними мовними одиницями, свого роду "скам'яніннями", що існують протягом віків та передаються незмінними з покоління в покоління того чи іншого етносу, перебувають у постійному русі, результатом якого є утворення нових мовних одиниць. Утворення слів на базі фразеологічних одиниць (далі ФО) не є випадковим явищем, оскільки у мовній дійсності "постійно спостерігаються діаметрально протилежні явища, з одного боку, універбація фразеологічних зворотів і, з іншого, – фразеологізація слів [Шанський 1972, 300]. Зворотній процес утворення мовних знаків від фразеологічних одиниць та його результат – новостворені мовні одиниці – становлять значний лінгвістичний інтерес і привертають увагу великої кількості дослідників вже не одне десятиліття.

Активні дослідження процесу утворення слів на базі фразеологічних одиниць, розпочаті у 70-х роках ХХ століття [Попов 1972; Ужченко 1982; Семенова 1971; Шанський 1972; Чернышева 1970; 1977], продовжуються й по нині. Особливо активні пошуки велися і ведуться на базі російської, української, англійської мов [Белюсова 2000; Омельченко 1988, Петров 2003; Пугач 1997; Стишов 1991; Ташлыкова 1991]. Дослідження відфраземної деривації у німецькій мові не набрало бажаного розмаху й сьогодні. У сучасній германістиці наявні лише окремі роботи з цієї проблеми [Duhme 1991; 1995; Fleiser 1997; Földes 1988; Gréciano 1987; Лазоренко 2009; Дмитренко 2010; Ольшанский, Чернышева 1970; 1977].

Новостворені лексеми-деривати досліджувалися вченими різнобічно, однак цей лінгвістичний феномен "залишається ще невизнаною системою і вимагає комплексного розгляду та ґрунтовної лексикографічної розробки" [Ермакова 2007], не було створено й цілісної концепції відфраземного словотвору. У лінгвістиці відсутній також і єдиний термін для позначення цього феномену. Його називають: лексикалізацією (Р. Н. Попов [Попов 1972]), відфраземним словотвором (В. Н. Пугач [Пугач 1972]), відфраземним словотворенням (А. М. Бушуй [Бушуй 1980]), семантичним стисненням (Т. Н. Семенова [Семенова 1971]), оказіональною лексичною деривацією (М. А. Алексєнко), дефразеологічною деривацією (В. Фляйшер, А. В. Петров [Петров 2003; Fleischer 1997]). Відсутній у мовознавстві й єдиний термін для позначення мовних одиниць, що утворилися на основі фразеологічних одиниць (далі ФО).

У своєму пошуку ми користуємося терміном відфраземна деривація, під якою розуміємо процес утворення нових слів, нових значень слів та похідних від фразеологічних одиниць чи їх стрижневих слів-компонентів. Слова, утворені в процесі відфраземної деривації, називаємо за частиномовною належністю іменники-, прикметники- та дієслова-деривати.

На базі емпіричного матеріалу відфраземні деривати найчастіше утворюються *морфологічним* (зрощення та словоскладання) та *лексико-семантичним способом*. Морфологічний спосіб утворення ЛО властивий тим ФОСЕР, що утворилися за моделями змінних словосполучень і співвідносяться з частиною речення. Зрощення та словоскладання характерне ФОСЕР структурного типу "перехідне дієслово + іменник у знахідному відмінку: *etw. in Betrieb nehmen / setzen* – "пускати, вводити в дію, здавати в експлуатацію" [НУФС, т.1 1981, 96] утворилися ЛО *die Inbetriebnahme, die Inbetriebsetzung* (papierdt.) – "введення в експлуатацію" [DUW 2002, 758], а також *etw. in Gang / Funktion bringen / setzen* – "пускати, вводити в дію, здавати в експлуатацію" [НУФС, т.1 1981, 236] утворилися дві ЛО *das In-Gang-Setzen, das In-Funktion-Setzen*, – "введення в експлуатацію" [DUW 2002, 758], а також *in den Tag hinein leben* – "жити безтурботно" → *das In-den-Tag-hinein-leben* – "безтурботне, безпечне життя" [DUW 2002, 1509].

При утворенні складнопохідних слів від трьох- і більше компонентних ФОСЕР має місце *вибірковість компонентного складу* [Чернышева 1970]. Ця закономірність поширюється й на ті ФОСЕР, які вже мають у своєму складі композиту. Наприклад, ФОСЕР *auf den Bärenhaut liegen* та її варіант *sich auf die Bärenhaut legen* – "ледарювати" [RW, В.11 1992, 93], [DUW 2002, 208] не дають механічного слово-

складання трьох основ, тобто у мові не виникла ЛО *der Bärenhautlieger*, а *der Bärenhäuter* – "ледащо" [БНРС, т.2 2004, 202]. Такі утворення німецький фразеолог В. Фляйшер розглядав як значеннєві еквіваленти ФО і назвав їх "паралельними назвами", але не виокремив їх у самостійну категорію фразеологізмів. Обов'язковою умовою "паралельних назв" вчений вважає те, що вони виникають лише внаслідок переоформлення ФО у композиту. Дослідники називають такі композити порізному і відносять їх до фразеології або ж виносять за її межі. Так, німецький дослідник М. Думе зараховує їх до фразеологічного складу німецької мови і називає ці одиниці "Einwortphraseologismen" – "однослівними фразеологічними одиницями" [Duhme 1991; 1995]. Відфраземні ЛО-композити містять "згущене значення" твірної ФО і для розкриття свого змісту вимагають знання значення свого прототипу. Але такі композити не є фразеологічними одиницями (ФО складається щонайменше з двох компонентів), лише їх дериватами.

З морфологічної точки зору відфраземні деривати можуть бути *іменниками, прикметниками та дієсловами*. Основну частку відфраземних дериватів-іменників складають назви осіб (*nomina agentis*) та назви дій (*nomina actionis*). Найчастіше *nomina agentis* утворюються від фразеологічних єдностей з високим ступенем образної мотивації за наступною моделлю: незмінний перший компонент ФОСЕР + основа другого компонента (дієслова) + суфікс (– *er*). Наприклад, *das Pflaster treten* – "байдикувати, тинятися без діла" → ЛО *der Pflaster + tret + er* – "ледащо"; *flau machen* → *der Flau + mach + er* – "спекулянт, що грає на пониження" [БНРС, т.1 2004, 202]; *Geld schneiden* – "загрібати гроші, наживатися" → ЛО *der Geld + schneid + er* – "марнотратник".

Типовими моделями утворення *nomina actionis* є: *незмінний перший компонент* + з'єднувальні – *e / – s* + *основа другого компонента* + суфікси – *st, – ist, – ung, – ismus*. Наприклад: *dem Mammon dienen [frönen]* – "ставити багатство понад усе" [DI 1993, 521] → *der Mammonsdiens* – "поклоніння багатству", а також і *Mammonismus* 1) "жадібність"; 2) "влада золота" [БНРС, т.2 2004, 54]; *jdm. die Hand reichen* – "допомогти кому-н. [БНРС, т.1 2004, 592] → *die Handreichung* – "допомога, підтримка".

Високий словотвірний потенціал виявили компаративні ФОСЕР. Відфраземні деривати, що утворилися на основі компаративних ФО, називають "стиснутими фразеологізмами" [Чернышева 1970, 170]. Новостворені мовні знаки позначають осіб і характеризують їх за їхніми властивостями, якостями, діями тощо. Вони утворюються у такий спосіб: слово-компонент, що у складі ФОСЕР є порівнянням, стає смисловим центром складного іменника (незалежно від того, яку позицію він займає у складному слові), а основи чи словоформи перших компонентів утворюють його означення, наприклад: ФОСЕР *fleißig wie die Biene* – "надто працюючий (як бджола)" → *der Bienenfleiß* – "надзвичайна, невтомна працюючість" [БНРС, т. 1 2004, 261], [DUW 2002, 258]; *arbeiten wie ein Tier* – "працювати дуже важко" → *der Arbeitstier* – "особа, змістом життя якої є праця"; ФОСЕР *wie ein Hund leben* – "жити в тяжких умовах" → *das Hundeleben* – "собаче життя" [DUW 2002, 742]. При утворенні відфраземних дериват діє також і закон аналогії, наприклад: *die Hundearbeit* – "каторжна праця", *der Hundelohn* – "надто низька заробітна плата", *das Hundegeld* –

"жалюгідні гроші" [БНРС, т. 1 2004, 651]. У процесі утворення іменників-дериватів має місце явище персоніфікації та метафоризації.

Дієслова-деривати, що утворилися внаслідок вербалізації основ стрижневих смислових слів-компонентів ФОСЕР, успадковують їх семантику, мають високий ступінь експресивності і є зрозумілими лише на їх основі. У подальшому значення дієслів-дериватів вдосконалюється за допомогою префіксів, що надають їх значенню різних видових та семантичних відтінків. Так, наприклад, на основі ФОСЕР *bei jmdm. tief in der Kreide stehen / sein / stecken* – "сильно заборгувати комусь" [БНРС, т. 2 2004, 746], [DUW 2002, 896] виникло дієслово *ankreiden* (veraltet) з двома значеннями, які фіксуються сучасними словниками: 1. "записувати в рахунок боргу, записувати на чийсь рахунок"; 2. пригадувати комусь щось, приховати образу на кого-н. за що-н. [DUW 2002, 114], [БНРС, т. 1 2004, 103], а також *etw. im Schwarzhandel kaufen* – "купити щось на нелегальному ринку" [НУФС, т. 2 1981, 182] та похідне дієслово *schwarz kaufen*. Генетичним джерелом дієслів-дериватів *büffeln* та *ochsen* є також компаративні ФОСЕР *arbeiten wie ein Büffel / Ochsen* – "тяжко працювати" [DUW 2002, 1093]. Дієслово-дериват *blauen* – "прогулювати, не вийти на роботу" утворилося нещодавно (за Г. Кюпером) від ФОСЕР *blau machen* [НУФС, т. 1 1981, 107]. Утворення дієслів на основі ФОСЕР є не продуктивним у досліджуваному матеріалі.

Відфраземні прикметники-деривати, або прикметники з "підсилювальним" значенням (*verstärkende Zusammensetzungen*) [Fleischer 1997], становлять найбільшу групу у фактичному матеріалі. За семантико-синтаксичними зв'язками компонентів прикметники-деривати є означально-підрядними. Вихідною моделлю прикметників з "підсилювальним" значенням є: а) основа іменника, що позначає предмет порівняння + прикметник, наприклад ФОСЕР *fleißig wie die Biene* – "надто працюючий (як бджола)" → *bienenfleißig* – "бути надто старанним" [БНРС, т. 1 2004, 261], [DUW 2002, 258]; б) основа дієслова + основа прикметника + *nd*: *Gewinn bringen* – "приносити дохід" → *gewinnbringend* – "прибутковий, рентабельний" [SW, 279]; в) основа іменника + прикметник, наприклад: одне із значень багатозначної ФОСЕР *fest im Sattel sitzen / sein* – "добре знати свою справу" → *sattelfest* – "добре знати справу / діло, бути добре підготовленим" [БНРС, т. 2 2004, 285]; г) основа іменника + основа віддієслівного іменника у множині + *ig*: *auf die Börse gehen* – "торгувати на біржі" → *börsengängig*; г) основа іменника + суфікс – *mäßig*: *auf die Börse gehen* – "торгувати на біржі" → *börsenmäßig* – "той, що котирується на біржі" [БНРС, т. 1 2004, 281]; д) основа іменника-деривата, утвореного на базі ФОСЕР + суфікс – *isch*: *der Müßiggänger* – "дармоїд" → *müßiggängerisch* – "бездіяльний, лінивий" [БНРС, т. 2 2004, 119].

У ході дослідження було виявлено, що відфраземні деривати здатні до подальшого свого розвитку у мові, мають широкі сполучувальні властивості, утворюють нові ФО та виражають нові поняття, як-от: *flau machen* → *der Flaumacher* – "спекулянт, що грає на пониження" → *die Flaumacherei* – "гра на біржі на пониження" [БНРС, т. 1 2004, 481]; *fleißig wie die Biene* – "надто працюючий (як бджола)" → *der Bienenfleiß* – "надзвичайна, невтомна працюючість" → *den Bienenfleiß entwickeln / an den Tag legen* – "розвивати надзвичайну працюючість" [БНРС, т. 1 2004, 261], [DUW 2002, 258], як у наступному контексті: *Fräulein Müller legte heute so einen Bienenfleiß an den Tag, sie will wohl früher Feierabend machen* (W. Friederich).

Отже, словотвірні процеси в сфері ФОСЕР демонструють явні, відкриті, а також і приховані механізми еволюції німецької мови. Корпус ФОСЕР є дійсно реальним джерелом поповнення словникового складу сучасної німецької мови новими ЛЮ, що є різними за структурою та функціональним типом. Утворені в результаті міжрівневої взаємодії відфраземні деривати перебувають у відношеннях формально-структурної і семантичної похідності з твірною ФОСЕР, є її семантичними "згустками", що стисло, лаконічно виражають поняття та називають об'єкти. Результати даної розвідки сприятимуть поглибленню теоретичних основ словотвору на основі фразеологічного фонду, сприятимуть побудові цілісної мовної моделі відфраземної деривації.

Перспективним видаються дослідження нових чинників та закономірностей розвитку словникового складу сучасної німецької мови на базі її фразеологічного фонду, подальша доля відфраземних дериватів, їх валентні зв'язки та продуктивність у мові.

В статье рассматриваются потенциальные словообразовательные возможности фразеологических единиц, обозначающих социально-экономические реалии в современном немецком языке, показан непрерывный деривационно-мотивационный процесс на их основе, их роль в обогащении словарного состава новыми лексическими единицами, определены основные словообразовательные модели.

Ключевые слова: отфразеологическая деривация, производящая фразеологическая единица, отфразеологическое словообразование, словосложение, словообразовательная продуктивность, дериват-имя существительное, дериват-глагол, дериват-прилагательное.

The article is devoted to researching of potential ability for the word-formation of the phraseological units for designation social-economic realities in modern German. The article analyzes and describes the word-formation models, their productivity and the role of the phraseological units for designation social-economic realias in the increasing the vocabulary of modern German.

Key words: phraseological derivation, productive phraseological unit, word-formation, word-formation models, derivative noun, derivative verb, derivative adjective.

Література:

1. Адливанкин С. Ю., Мурзин Л. Н. О предмете и задачах дериватологии / С. Ю. Адливанкин, Л. Н. Мурзин // Деривация и текст. – Пермь, 1984. – С. 3–12.
2. Белоусова Т. П. Словообразование на базе именных фразеологизмов в современном русском языке / Т. П. Белоусова // Русская филология. Украинский вестник. – Харьков, 2000. – № 1–2. – С. 22–27.
3. Бушуй А. М. К изучению деривационных процессов во фразеологии / А. М. Бушуй // Проблемы фразеологии. – Тула, 1980. – С. 53–59.
4. Дмитренко О. П. Фразеологічні одиниці на позначення соціально-економічних реалій у сучасній німецькій мові : структурний та семантичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук: спец. 10. 02. 04 / Олена Петрівна Дмитренко. – Херсон, 2010. – 257 с.
5. Ермакова Е. Н. Импликация как форма движения от фразеологизма к слову / Е. Н. Ермакова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2007. – № 20. – С. 54–59.
6. Кубрякова Е. С., Панкранц Ю. Г. Деривация / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкранц // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 129–130.
7. Лазаренко О. О. Дефразеологічні деривати в сучасній німецькій мові: структура і семантика : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 "Германські мови" / О. О. Лазаренко. – К., 2009. – 20 с.
8. Мокиенко В. М. Славянская фразеология : учеб. пособие для вузов по спец. "Русский язык и литература" / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.
9. Омельченко Л. Ф. образование императивных композит на базе деривационно активных фразеологизмов / Л. Ф. Омельченко // Филологические науки. – 1988. – № 5. – С. 78–82.
10. Ольшанский И. Г. О некоторых активных процессах в синтаксисе немецкого словосочетания / И. Г. Ольшанский // Иностранные языки в школе. – 1976. – № 1. – С. 18–25.

11. *Петров А. В.* Деривационные отношения между фразеологизмом и словом / А. В. Петров // *Культура народов Причерноморья*. – 2003. – № 40. – С. 164–169.
12. *Попов Р. Н.* Словообразование на почве фразеологических единиц / Р. Н. Попов // *Актуальные проблемы русского словообразования*. – Самарканд, 1972. – С. 53–63.
13. *Пугач В. Н.* Межуровневая деривация в сфере фразеологии современного русского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / В. Н. Пугач. – Волгоград, 1997. – 25 с.
14. *Семенова Т. П.* К вопросу о семантическом сжатии во фразеологии / Т. П. Семенова // *Вопросы семантики фразеологических единиц*. – Новгород : ЛГПИ, 1971. – Ч. 1. – С. 239–244.
15. *Степанова М. Д., Чернышева И. И.* Лексикология современного немецкого языка. Раздел "Фразеология" / М. Д. Степанова, И. И. Чернышева. – М. : Изд-во "Высшая школа", 1962. – 240 с.
16. *Стишов О. А.* Отфраземные образования в современном украинском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 / О. А. Стишов. – К., 1991. – 18 с.
17. *Ташлыкova М. Б.* Словообразующие возможности фразеологизмов / М. Б. Ташлыкova // *Семантические вопросы словообразования. Производящее слово*. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1991. – С. 253–272.
18. *Ужченко В. Д.* Творення слів на базі фразеологічних одиниць / В. Д. Ужченко // *Вісник Харківського університету*. – 1982. – № 237. – С. 54–61.
19. *Чернышева И. И.* Фразеология современного немецкого языка / И. И. Чернышева. – М. : Изд-во "Высшая школа", 1970. – 200 с.
20. *Чернышева И. И.* Актуальные проблемы фразеологии / И. И. Чернышева // *Вопросы языкознания*. – 1977. – № 5. – С. 34–42.
21. *Шанский Н. М.* Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высшая школа, 1985. – 160 с.
22. *Duhme M.* (1991) Phraseologie der deutschen Wirtschaftssprache: eine empirische Untersuchung zur Verwendung von Phraseologismen in journalistischen Fachtexten / Michael Duhme. – Essen: Verl. Die Blaue Eule, 1991. – 220 s.
23. *Duhme M.* (1995) : Lauschangriff und Rollkommando – "Einwortphraseologiesmen" in der Pressesprache am Beispiel des Nachrichtenmagazins FOCUS. In: Rupprecht S. Baur / Christoph Chlosta (Hg.) : Von der Einwortmetapher zur Satzmetapher. Akten des Westfälischen Arbeitskreises Phraseologie / Parämiologie. – Bochum, – S. 83–93.
24. *Fleischer W.* Das Zusammenwirken von Wortbildung und Phraseologisierung in der Entwicklung des Wortschatzes // *Wortbildung und Phraseologie*. – Tübingen : R. Wimmer, F. -J. Berens (Hrsg.). Institut für deutsche Sprache. 1997. – S. 9–25.
25. *Földes C., Györke Z.* "Wortbildung auf der Grundlage von Phrasologismen in der deutschen, russischen und ungarischen Sprache" // *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*. 1988 b. – Jahrgang 41 / 1. – S. 102–112.
26. *Gréciano, Gertrud* (1987): *Idiom und Text*. In: *Deutsche Sprache*, 15. – S. 193 – 208.

Словники:

1. (БНРС, т. 1) Большой немецко-русский словарь : в 2 т. Т. 1 / под. рук. О. И. Москальской. – М. : Рус. язык, 2004. – 760 с.
2. (БНРС, т. 2) Большой немецко-русский словарь : в 2 т. Т. 2 / под. рук. О. И. Москальской. – М. : Рус. язык, 2004. – 680 с.
3. (НУФС, т. 1) *Гавриць В. І., Пророченко О. П.* Німецько-український фразеологічний словник. Т. 1. – К. : Рад. шк., 1981. – 416 с.
4. (НУФС, т. 2) *Гавриць В. І., Пророченко О. П.* Німецько-український фразеологічний словник. Т. 2. – К. : Рад. шк., 1981. – 416 с.
5. (DI) *Deutsche Idiomatik: die deutschen Redewendungen im Kontext* / von Prof. Dr. Hans Schemann. – 1. Aufl. – Stuttgart; Dresden: Klett Verlag für Wissen und Bildung, 1993. – 1037 s.
6. (DUW) *Duden. Deutsches Universalwörterbuch* / hersg. und bearb. vom Rat der Dudenredaktion. [Red. bearb. Matthias Wermke...]. – 3., völlig neu. bearb. und erw. Aufl. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverl., 2002. – 1816 s.
7. (RW, B.11) *Duden* (in 12 Bänden) Band 11. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. *Idiomatisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Dudenverlag. – Mannheim, Leipzig, Zürich, 1992. – 864 s.